

Životní běh: Inovace a úkoly sociálního výzkumu¹

Life Course: Innovations and Challenges for Social Research

Walter R. Heinz, Helga Krüger

ABSTRACT There are few areas in the social sciences which document the intensity of recent social change better than life-course research. Its focus on the interplay of institutional and personal dynamics through a person's life span indicates the speed at which societies have been modernizing themselves over the last few decades. As modernization continues, not only in North America, but also in Europe, life-course arrangements are becoming more dynamic, less standardized and more self-directed. In consequence, modern life-course analysis questions to what extent biographies have lost their determining frames that used to be social origin, gender, age and ethnicity, and highlights how the shaping by structural forces shifts to social processes of negotiation between the person, social networks, opportunity structures and institutions. Sociology as an academic discipline is divided into a variety of specific areas which deal with life stages, for example the sociology of childhood, of youth, of adulthood and of old age or values and behaviour, for example socialization theory, criminology and cultural sociology; or politics, for instance the sociology of the welfare state, of education, of work and the labour market.

KEY WORDS cultural sociology, Europe, gender, life course, North America, person's life, sociology

Úvod

Jen málo oblastí sociálních věd dokumentuje intenzitu nedávné společenské změny lépe než zkoumání životního běhu. To svým zaměřením na vzájemné působení institucionální a osobní dynamiky v průběhu určitého období v životě člověka naznačuje, jak rychle se společnosti v několika posledních desetiletích modernizují. Postindustriální společnosti vnášejí do biografii nové nahodilé faktory, i když tyto biografie stále rámuje systém společenského řádu, založený na časové následnosti sociální participace a práv a povinností spojených se statusem. Životní běh tak představuje hlavní sféru integrace jednotlivce do společnosti i hlavní sféru napětí mezi nimi, sféru, která poskytuje sociální a časový kontext biografického plánování a rekapitulování, jakož i kontext způsobů adaptace na změny ve veřejném a soukromém čase a prostoru. Rozvoj osobnosti se tak stává jak projektem, tak odrazem společenských

---

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 1–2/2007. S. 157–177. ISSN 1214-813X.

¹ Překlad převzat z: Heinz, W. R.; Krüger, H: „Life Course: Innovations and Challenges for Social Research.“ *Current Sociology*, March 2001, Vol. 49 (2): 29–45.

© SAGE Publications, 2001 (London, Thousand Oaks, CA and New Delhi). Publikováno se svolením Sage Publications Ltd., www.sagepublications.com

požadavků, individuálního rozhodování a riskování, procesem, v němž se životní běh jako takový proměňuje v biografickou realizaci.

S postupující modernizací se nejenom v Severní Americe, ale také v Evropě přizpůsobování životnímu běhu stává stále dynamičtější, méně standardizovaným a více se zaměřuje na jednotlivce. Moderní analýza životního běhu se proto snaží zjistit, do jaké míry ztrácí biografie determinující rámce, jimiž bývaly společenské postavení, gender, věk a etnická příslušnost, a zdůrazňuje, jak se utváření prostřednictvím strukturálních sil přesunuje k sociálním procesům vyjednávání mezi jednotlivcem, sociálními sítěmi, strukturami příležitosti a institucemi.

Kromě těchto obecných otázek nastolil fakt, že se v sociálních vědách začal zkoumat životní běh, i několik teoretických a metodologických problémů:

- Výzkum životního běhu spustil důležité diskuse o sociální struktuře a jednání jednotlivce. Zatímco většina autorů se od doby, kdy se životní běh začal chápat také jako sociologická otázka (Thomas a Znaniecki 1920), soustředí na vztah sociální změny, biografii a jejich adaptace na nová sociální a kulturní prostředí v čase (Elder 1974, 1997; Kohli 1986a; O'Rand a Krecker 1990; Forest a kol. 1995; Hoerder 1999), někteří zdůrazňují životní události potkávající kohorty s různými sociálními omezeními či různými strukturami příležitostí, přičemž mají tendenci opomíjet hledisko aktéra (Mayer 1986, 1990; Blossfeld 1987), a podle jiných jsou hlavním determinujícím činitelem rozdílů v dynamice sociálního umístění racionální volby (Hakim 1998).
- V sociologii jako akademické disciplíně najdeme řadu specifických oblastí, které se zabývají stadii života, například sociologii dětství, mladého věku, dospělosti a stáří, hodnotami a chováním, například teorie socializace, kriminologie a kulturní sociologie; nebo politikou, například sociologie sociálního státu, vzdělání, práce a pracovního trhu. Perspektiva životního běhu překračuje hranice těchto zvláštních oblastí a nastiňuje způsoby konceptuálního a metodologického sblížování a integrace (Sørensen a kol. 1986, Moen a kol. 1995, Heinz 1997).
- Existují také metodologické problémy vyplývající ze skutečnosti, že pro chápání vzorců životního běhu jsou důležité *jak* institucionální regulace, *tak* osobní chování a že je třeba zároveň sledovat různé dimenze běhu života v delším úseku biografického času. Analýza institucí a sociální standardizace životních cest, jakož i strategií individuálního jednání vyžaduje nové kombinace kvalitativních a kvantitativních longitudinálních výzkumných plánů (Giele a Elder 1998, Kelle a Erzberger 1999, Erzberger a Kluge 2000).
- Studie životního běhu také reagují na nové problémy sociální politiky, například na problém, jak snížit podíl studentů, kteří nedokončí školu (Booth a kol. 1999); na riziko nezaměstnanosti (Allatt a Yeandle 1992); na chudobu (Leisering a Leibfried 1999); na otázky, jak se vyrovnat se sociálním tlakem způsobeným diskontinuitou mezi studiem a vstupem na trh práce (Chisholm a Bergeret 1991, Evans a Heinz 1994, Heinz 1999); s destabilizací rodiny (Moen a Forest 1999, Pfau-Effinger 1999a) nebo s předčasným odchodem z trhu práce a nedostatkem prostředků na důchod (Marshall 1987).

Takovéto diskontinuity zpochybňují předpoklady kulturní a organizační normality a mohou vést k zásadním změnám institucionálních intervenčních strategií, které mají zabránit nejistotě v osobním životním plánování.

Dříve než načrtneme vývojové cesty výzkumu životního běhu, je záhodno vrátit se k jeho kořenům v anglo-americkém a kontinentálně-evropském kontextu.

Stručná historie: Evropská a severoamerická tradice

V Severní Americe mělo zkoumání životního běhu brzký začátek v podobě vlivné studie biografii a kulturní adaptace polských rolnických přistěhovalců do USA (Thomas a Znaniecki 1920). Až mnohem později následovaly studie o vytváření věkových skupin ve společnostech a o účincích historických událostí (například Velké krize, války nebo cyklů trhu práce) na životní plány různých kohort na začátku sedmdesátých let dvacátého století (Elder 1974, Clausen 1993, Riley a kol. 1994). V Evropě stejně jako v USA a Kanadě toto zaměření specifikovaly studie účinků jistých společensky utvářených událostí – jako je první vstup na trh práce, uzavření manželství nebo odchod do důchodu – na následné stadium života a na celou životní trajektorii (Featherman 1986; Mayer 1986, 1990; Blossfeld 1987; Marshall 1987; Buchmann 1989; Forest a kol. 1995; Blossfeld a Hakim 1997; Blossfeld a Drobníč 2001). Pokročilejší metody sběru a analýzy longitudinálních dat vztahujících se k životnímu běhu různých věkových kohort (Ryder 1965) usnadnily analýzu vlivu životních událostí i studie časové dynamiky a forem sociální diferenciace biografii v kontextu historického času, času, v němž žije daná kohorta, i času jednotlivce. S rostoucím počtem longitudinálních studií se stal přístup založený na kohortách a působení historických událostí, rekonstruující kontinuitu a změnu životního běhu na údajích získaných z panelových výzkumů, také hnací silou zkoumání běhu života na mezinárodní úrovni (Blossfeld a Rohwer 1995, Moen a Erickson 1995, Allmendinger a Hinz 1998, Shavit a Müller 1998). Zdá se, že tento přístup bude velmi přínosný v analýze sociální změny, protože umožňuje ve velkém měřítku srovnávat kohorty v různých společnostech, zemích a oblastech (Heinz 2001).

Jiný přístup, který je doplňkem přístupu založeného na zkoumání kohort a vlivu životních událostí, si všímá individuálních biografii, aby na jejich základě vyložil individuální postoje, interpretace a aktivity, jakož i individuální sebepojetí spojená se životními stadii, přechody a trváním statusu. Právě v tom spočívá síla kvalitativních metod zkoumání. Oživení tohoto přístupu vycházejícího z životních historií zaznamenali na začátku osmdesátých let Bertaux a Kohli (1984). Šlo ruku v ruce s renesancí biografické a narativní metodologie. Životní historie se sbírají za účelem lepšího pochopení různých způsobů, jimiž jednotliví lidé získávají životní zkušenosti a jimiž se s těmito zkušenostmi vypořádávají. Tento přístup, který je populární také u sociálních historiků, využívá jako data k rekonstrukci sociálního a kulturního prostředí rozhovory (orální historii) nebo osobní dokumenty. Zatímco v evropském sociálním výzkumu je rozšířenější narativní metoda (Flick a kol. 1991, Chamberlyne a kol. 2000), severoameričtí badatelé využívají spíše osobní dokumenty a etnografické metody – osobní záznamy, deníky a různé formy zúčastněného pozorování (Denzin a Lincoln 1998, Giele a Elder 1998). O rozvoji přístupu opírajícího se o životní běh vypovídá i to, že

jak Americká sociologická asociace, tak Mezinárodní sociologická asociace i Německá sociologická asociace založily sekce nebo výzkumné komise zabývající se teorií a výzkumem v oblasti biografie a životního běhu.

Bertaux a Kohli pokládali v roce 1984 oživení zájmu sociologů o životní příběhy za překvapivý sociálněvědný fenomén, jehož budoucnost nelze předpovědět. I když se v biografickém zkoumání uplatňuje celá řada teoretických přístupů či orientací – od symbolického interakcionismu přes sociální konstruktivismus, hermeneutiku a etnosociologii až k sociolinguistice –, v roce 2001 už je jasné, že zkoumání životních historií a životních událostí nebylo pouhou krátkodobou módou. Mělo významný přínos pro debatu o subjektivitě a objektivitě ve zkoumání životního běhu. Zatímco přístup založený na kohortách nebo životních událostech se opírá o standardizovaná, kvantitativní data, biografické přístupy pracují hlavně s údaji kvalitativními.

Dnes vidíme povzbudivé známky toho, že se překonává stadium pouhé koexistence těchto dvou přístupů a že se blíží fáze vzájemné komunikace a spolupráce (Marshall a kol. 2001). Pro biografické zkoumání je velkým skokem kupředu, že se v něm začala brát v úvahu i ekonomická, sociální a kulturní zakotvenost životních běhů; v případě přístupu opírajícího se o kohorty a historické události pak takový skok představuje to, že se snaží dospět k pochopení individuálních významů a rozhodovacích procesů, které jsou základem změn v načasování a sledu životních přechodů.

Další přínos pro zkoumání životního běhu vyplývá ze spojování životních událostí, stadií či přechodů s organizačními praktikami společenských institucí a toho, jak vůči sobě navzájem vystupují (Levy 1977, 1996; Kohli 1986b; Mayer a Schöpflin 1989; Heinz 1992; Weymann a Heinz 1996; Mayer 1997; Krüger a Baldus 1999). Tento přístup se soustřeďuje na sociální standardizaci vzorců životního běhu prostřednictvím takových institucí, jako je vzdělávací systém, rodina, trh práce, systém spravedlnosti a sociálního zabezpečení. Jistě nepřekvapí, že jeho počátky najdeme v německy mluvících společnostech, které jsou centralizovanými federálními státy s rozvinutou sítí institucí. Vzorce regulace se v závislosti na zemi velmi liší – představují hlavní příměsi institucionalizovaného systému životního běhu v dané společnosti. Země jako Německo, Rakousko a v poněkud menší míře i Švýcarsko mají například velmi institucionalizované vztahy mezi dosaženým vzděláním a škálami pracovních pozicí.

Podle Kohliho (1986a: 272) se systém moderního životního běhu stal součástí základní struktury průmyslových společností. Rozvinul se kolem transformace domácí ekonomiky v ekonomiku tržní a život organizuje „kolem systému práce... jeho nejzřetelnějším časovým uspořádáním je dnes rozdělení na tři období – období přípravy, období aktivity a období odpočinku“. Výslednými koncepty mapování moderního životního běhu jsou temporalizace, chronologizace a biografizace životních událostí.

V tomto – typicky evropském – pohledu dominuje mužský model životního běhu. Rodina je tak odsunuta na okraj a hraje pouze vedlejší roli; předpokládá se, že biografie mužů a žen se řídí tímž nereflektovaným harmonogramem životních stadií, který jednotlivcům poskytuje zájem na kontinuitě a nabízí dlouhodobou perspektivu plánování, rekapitulací a rozhodování a který proměňuje sám běh času v instituci organizující biografii (Kohli 1986b). Anglo-americký výzkum vynahradil nedostatek teoretického soustředění na sílu

různých institucí při převádění lidí z jednoho stadia do dalšího pečlivými analýzami vzorců životního běhu ve vztahu k určitým institucím, zejména k rodině a její mezigenerační obměně (Connidis 1989, Gerson 1993, McMullin 1995), k napětí mezi rodinou a systémem zaměstnanosti pokud jde o životní běh ženy (Hochschild a Machung 1989, Jones a kol. 1990, Moen 1992, Armstrong a Armstrong 1994) a k ekonomické závislosti mezi manželi (Gilbert 1993, Marx-Ferree 1997). V době, kdy jsou životní stadia proměnlivější dokonce i v Evropě, zájem anglo-amerického výzkumu o instituce životního běhu narůstá. Uznává se, že jsou zásadně důležité pro pochopení společenského řádu a společenské změny, i když sociální sítě a trhy jsou v severoamerických společnostech přinejmenším stejně silné jako instituce v Evropě.

V diskusích probíhajících v Británii, v Kanadě a poslední dobou i v USA hrají instituce stále větší roli jako monitorovací nástroje regulace makro- a mikroúrovně společnosti. Mají vazby na obě strany, protože obsahují kulturní a strukturální dimenzi. Jako historicky ustálené ukazatele lidské socializace a orientace se staly sociální realitou také v rovině organizací typu soukromého podniku nebo sociálního úřadu, které nabízejí příležitosti a ukládají omezení. Instituce nejenom reprodukují sociální strukturu společnosti, ale nesou s sebou také ztělesněné normy. Proto mohou strukturovat životní běh a také – jako nositelé, poskytovatelé a uchovávatelé norem – stát v pozadí individuálního rozhodování a sebeinterpretace (Heinz 1996).

Na závěr tohoto retrospektivního výkladu řekněme, že dnešní přístup založený na životním běhu zkoumá interakce mezi strukturálními omezeními, institucionálními pravidly a regulacemi a subjektivními významy, jakož i rozhodnutími v čase. V této oblasti existují tři hlavní výzkumné pohledy: historický čas (generace a kohorty), individuální čas (životní historie, biografie) a institucionální čas (dráhy, sekvence, přechody). Ve všech třech přístupech se životní běh chápe jeho sled životních stadií nebo statusových konfigurací a přechodů, které jsou kulturně a institucionálně zářmovány od narození do smrti. Ve všech třech přístupech odkazuje životní běh k základní stránce posttradiční a postindustriální kultury, k časové konfiguraci přechodů, buď v podobě pohybu kohort životem, nebo v podobě odvíjejících se individuálních biografií. Životní šance jsou do velké míry závislé na historických okolnostech, na událostech obklopujících rok narození a na důležitých milnících či bodech zvratu. Základní společenské instituce, především rodina, vzdělání, ekonomika a sociální politika, jsou ústředními činiteli umožňujícími nebo omezujícími kontinuity životního běhu. Sociální charakteristiky člověka – genderová, třídní, etnická a občanská příslušnost – vymezují nebo utvářejí sociální diferenciaci, které ukazují na variace v životním běhu uvnitř kohort a napříč kohortami. Jejich analýza otevírá nové pohledy na vztah mezi společenskou strukturou, činností, sociální mobilitou, rozvojem osobnosti, sociální třídou, odcizením, integrací a individualizací a vede k novým metodologickým přístupům, které ovlivňují také jiné oblasti sociologie.

Teoretické pokroky a klíčové koncepty

Výsledky komparativního výzkumu životního běhu (viz Marshall a kol. 2001) dokládají, že se posttradiční společnosti liší v tom, do jaké míry jsou pro životní běh příznačné diskontinuity a měnící se vzorce plánování života. Tento výzkum vyžaduje koncepty, které jsou schopny obsáhnout kontinuity a diskontinuity, pokud jde o vzdělání, zaměstnání, změny

zaměstnání, nezaměstnanost, předčasné odchody z trhu práce a systémy důchodového zabezpečení, a osvětlit složité vztahy mezi rodinou a zaměstnáním v životním běhu mužů a žen. Stále však není jasné, které teoretické perspektivy jsou užitečné při vysvětlení komplexních vztahů mezi společenskou změnou, institucionální setrvačností a individuální adaptací na stále proměnlivější sociální vztahy a organizační dynamiku. V této části uvedeme některé konceptuální rámce, které jsou základem dnešních výzkumných přístupů.

Společenská změna a životy: Spojující mechanismy

Životní běh se týká interakce biografické struktury s historickou sociální strukturou v lidském vývoji v čase, tj. koordinace vícečetných životních drah. Kohortový přístup staví jednotlivce na souhrnnou úroveň v sociálních strukturách jakožto historicky proměnlivých kontextech přechodů a výsledků. Sociální mechanismy, které spojují historický čas s individuálními biografiemi, však nejsou dostatečně pochopeny. Procesy sociální selekce vztahují to, čeho člověk dosáhl v minulosti, a to, co bylo výsledkem přechodů, k pozdějším událostem a drahám v životním běhu. Každá společnost má institucionalizované „třídící stroje“ (Kerckhoff 1995). Ty přispívají k reprodukci sociální nerovnosti po celý životní běh – od selektivity ve vzdělávání až k přiznání nároku na sociální podporu, dávky v nezaměstnanosti nebo starobní důchod. Různé institucionální systémy, které umožňují relativní stabilitu životního běhu, představují spojovací mechanismy mezi společenskou strukturou a osobností. Tyto spojovací mechanismy zatím nebyly dostatečně analyzovány.

Elder a O’Rand (1995) uvádějí pět spojujících mechanismů, které z hlediska lidského vývoje a socializace přispívají ke vzájemnému působení měnící se doby a individuálních životů:

1. Princip životního stadia, který se týká účinků sociální změny a institucí, jejichž povaha a relativní vliv se v průběhu života proměňují. Řečeno terminologií životních období, v procesu stárnutí existují různé vývojové zisky a ztráty (Baltes 1987).
2. Vzájemně závislé nebo propojené životy odrážejí skutečnost, že biografie se setkávají v rodinách a jiných uzavřených sociálních sítích. Propojené životy rozšiřují relevanci různých sociálních událostí a přechodů ve smyslu spoluzkušenosti.
3. Cykly kontroly se týkají individuální angažovanosti, již vyžadují přechody, ve kterých může člověk zakoušet také ztrátu kontroly nad zamýšlenými výsledky. Taková situace vyžaduje opětovné získání kontroly prostřednictvím pokusů o zmenšení diskrpancí mezi cíli a zdroji.
4. Situační imperativy, které vyžadují různé úrovně osobní účasti, například v práci nebo v kontextu rodiny.
5. Akcentování: biografické zkušenosti jsou filtry nových situací, které mohou – spolu s rysy osobnosti – zvyšovat významnost účinků selekce.

Pro formulování teorie v oblasti zkoumání životního běhu bude hlavním úkolem spojení institucionální perspektivy (Douglas 1987) a perspektivy lidského vývoje. Britský psycholog Harré (1993) s odkazem na Goffmanův koncept „morální dráhy“ charakterizuje individuální životy jako sociální trajektorie. Oproti konceptu trajektorií, jež navrhl francouzský sociolog

Bourdieu (1987), který v něm spojuje ekonomický, sociální a kulturní kapitál a životní běh a jeho četné, ale strukturálně vymezené cesty přirovnává k cestovní mapě, představuje morální dráha životní běh definovaný kritérii veřejné reputace, která se týká institucí spojených s rizikovými situacemi. Ty provázejí lidský život, ať jde o vzdělání, práci, právo, zdraví, rodinu, odpočinek či sociální zabezpečení. Tyto instituce tvoří lokální kontexty pro způsoby, jakými se v hodnocení lidí odrazí sociální události a přechody. Tato perspektiva otevírá možnost posoudit, do jaké míry společnosti přecházejí od sdílených konceptů morálních drah (nejlepší myslitelné životní trajektorie) k životním běhům, které se týkají různých institucionálních sfér. Posttradiční společnost nabízí množství rozmanitých morálních drah – oficiálních i neoficiálních. Snaha dosáhnout respektu a uznání je možná uvnitř i vně institucionální struktury společnosti. Malé společenské uznání ve škole, v práci nebo v rodinném životě lze kompenzovat aktivitami v sociálních sítích nebo subkulturách, které poskytují dočasnou sociální úctu. Vedle institucionálních regulací a sociálních sítí existují i jiné zdroje uznání, které mají vliv na to, do jaké míry jsou životní běhy vnímány jako standardizované nebo pluralizované.

Od sociální mobility ke strukturaci životního běhu

Zatímco zkoumání sociální mobility (viz Erikson a Goldthorpe 1992) se zaměřuje na to, jak se z generace na generaci mění status, zkoumání životního běhu se soustředí na utváření biografí v rámci generace v podobě procesu adaptace na různé zvraty, flexibilní institucionální participace a sekvence přechodů. Jaký vliv má na životní běh modernizace třídních struktur společnosti, zjišťovali v souvislosti s osobní identitou Luckmann a Berger (1964) a v souvislosti s procesem individualizace Beck (1992). Tato tradice předpokládá, že rozvolněnost třídní struktury společnosti vede k rostoucí proměnlivosti statusu (Luckmann a Berger 1964, Levy 1996) a k narušování biografické kontinuity, které vyžaduje více životního plánování a sebekontroly (Beck 1992). Sociologové v německy hovořících společnostech stále vedou debatu o tom, zda vliv třídní příslušnosti neustupuje individualizovanější společnosti založené na temporalizaci možností a omezení (viz Berger a Sopp 1995). Je však zřejmé, že klasický koncept proměnlivosti statusu, týkající se diskrepancí v sociálním umístění či zasažení jednotlivce, začala nahrazovat diskontinuita životního běhu, tj. dočasné diskrepance mezi institucionálními definicemi participace ve vztahu k věku a individuálním načasováním, sledem a trváním přechodů. Zatímco Luckmann a Berger (1964) pokládali za jednu z hlavních charakteristik moderní společnosti ostrou segmentaci institucionálních domén, teorie životního běhu tvrdí, že časově omezená autorita institucí se v období života mění. Toto nedostatečné vymezení sociální identity, tedy diskontinuita biografí, je způsobeno tím, že instituce si nevšímají celého člověka a toho, že se věnuje celému souboru aktivit (*Lebenswelt*) či genderově specifických časových rozvrhů. Schopnost institucí utvářet smysluplné biografie se tedy zmenšuje. V posttradiční společnosti se vytváří taková konstelace příležitosti pro životní běh, který si člověk organizuje samostatněji, což však přináší značné riziko selhání (Beck 1992) a protichůdné institucionální požadavky (Allat a kol. 1987, Hochschild 1997, McMullin a Le Blanc 1997).

Zatímco v Severní Americe se vždy (ideologicky) velmi oceňoval individualismus a strategie sebekontroly (de Tocqueville 1835, 1840; Meyer 1988), v evropských zemích se v posled-

ní čtvrtině dvacátého století začala struktura životního běhu přesunovat od institucionalizovaných drah k častým změnám zaměstnavatelů, zaměstnání, směřování kariéry, partnerů, bydliště, preferované zábavy atd. Proto stoupá poptávka po „sociálních údržbářských a opravářských službách pro nejistý soukromý svět“ (Luckmann a Berger 1964: 342). Vznikají sekundární instituce (například dobrovolnické organizace a kluby), které mají pomáhat zajišťovat společenské uznání a potvrzení identity.

V sociálních státech se přerušení a znevýhodnění v životním běhu dočasně kompenzuje sociální podporou a různými vzdělávacími programy a programy tvorby pracovních příležitostí. Souhra osobní angažovanosti a institucionalizovaných a k trhu vztažených udržovacích organizací představuje důležitou sféru komparativního zkoumání životního běhu (srov. Leisering a Leibfried 1999, Daly 2000, Duncan a Pfau-Effinger 2000).

Institucionální mechanismy: Regulace a selekce v životním běhu

Jedna z nejpřínosnějších oblastí teoretického zpracování životního běhu se zaměřuje na vzájemné pronikání strukturální a individuální dimenze vzhledem k věku a genderové příslušnosti. Tyto dvě askriptivní kategorie prostředkují vazby mezi stadii životního běhu, přechody a institucemi, jako je vzdělávací systém, rodina, trh práce a systém sociálního zabezpečení, což má strukturální účinky na podobu běhu života.

Věk: Věk člověka je nejhodnějším ukazatelem analýzy životního běhu a jeho přechodů. Věkové normy, věkové znaky životních stadií, věkové odstupňování životních sekvencí a statusových pozic (Riley 1988) jsou v různých společnostech různé – v závislosti na tom, do jaké míry jsou institucionalizovány (Guillemand a Rein 1993). Načasování a pořadí znaků dospělosti (například věk, kdy mladí lidé opustí domov, kdy lidé uzavírají manželství, kdy se stávají rodiči a kdy se na plný úvazek zapojují do pracovní síly) podrobně zkoumá demografie a sociální antropologie (Foner a Kertzer 1978, Hogan 1985, Featherman 1986, Riley a kol. 1994, Fry 1996). Zkoumání životního běhu má však za úkol porozumět sociálním silám v pozadí pozorovaných vzorců. Řídí se přechod do dospělosti věkovými normami a s nimi spojenými sankcemi? Nebo znaky přechodů odpovídají institucionálním strukturám, příležitostem a materiálním pobídkám?

V německy mluvících společnostech utvářejí věkový model životního běhu časové rozvrhy toho, kdy člověk vstoupí do školy a do zaměstnání, kdy školu a zaměstnání opustí a kdy odejde na odpočinek. I když k nástupu do práce na plný úvazek dochází nyní později, stále je pevně zakořeněnou součástí regulovaného věkově odstupňovaného systému a souvisí s dokončením střední školy a následného pracovního výcviku nebo akademického vzdělání. Věk představuje v kombinaci s dosaženým vzděláním a statusovými pozicemi zastávanými na trhu práce hlavní sociální znaky individuálního úspěchu. V USA a Kanadě jsou pro přechod ze školy do práce příznačně přístupnější a méně diferencovaná struktura středoškolského vzdělání a nedostatek institucionálních mostů, zejména pokud jde o většinu mladých lidí, kteří nedosáhnou hodnosti bakaláře (Mortimer a Finch 1996, Shavit a Müller 1998, Heinz 1999). Načasování rodičovství se řídí „biologickými hodinami“, ale je také hodně proměnlivé v závislosti na věkových normách nebo na procesu integrace do trhu práce. Zatímco

v Německu se věk, kdy má člověk první dítě, zvyšuje spolu s tím, jak se prodlužuje doba, než získá (relativně) jistou pozici na trhu práce (Tölke 1989), v USA se brzké rodičovství vyskytuje zcela nezávisle na věkově institucionalizovaných znacích vzdělání nebo zaměstnání, a to především v chudých černošských čtvrtích.

Průměrný věk nástupu do zaměstnání a založení rodiny se u mužů i žen zvyšuje a průměrný věk odchodu ze systému zaměstnání na odpočinek se snižuje. To, do jaké míry kritérium „věku“ ovlivňuje životní běh, samozřejmě závisí na normách, společenských institucích a sociální politice té které země, například na tom, kdy člověk v dané zemi získává právo volit, uzavřít manželství nebo odejít na odpočinek. Institucionální časové rozvrhy uspořádávají životní běh nejenom tím, že stanovují požadavky ohledně vstupu do jednotlivých stadií životního běhu a výstupu z nich, ale také prostřednictvím neformálních norem, které mají vliv na aspirace, sebeidentitu a rekapitulace jednotlivců v různých obdobích jejich životního běhu. To vypovídá o tom, že důležitou roli ve vymezování, podpoře a utváření vzorců životního běhu hrají nejen tradice, ale také stát a konkrétní podoby sociální politiky (Mayer a Schöpflin 1989). Institucionalizované rozvrhy mají zásadní význam pro pochopení relevance věkových norem při strukturování životního běhu ve smyslu standardizace normálních mužských a ženských biografii.

Gender: Rozdíly v upevňování vzorců mužského a ženského životního běhu souvisejí s hluboce zakořeněnými principy strukturování, které jsou v posttradičních společnostech zčásti sdílené, zčásti specifické. Opírají se o sociální konfigurace, které udávají nejenom načasování a řazení přechodů životního běhu (Hagestad 1992, Moen a Erickson 1995), ale také vzorce účasti žen na trhu práce a zapojení mužů do chodu rodiny (Moen a Dempster-McClain 1987, Gerson 1993). Mezinárodní srovnání ukazují, do jaké míry jsou výrazné rozdíly v normálních mužských a ženských biografiích (Levy 1977) spojeny s národními systémy sociálního zabezpečení (Daly 1996, Duncan a Pfau-Effinger 2000). Čím nižší je sociální podpora ze strany státu, tím méně je, po celý životní běh, rozdílů ve vzorcích účasti mužů a žen, a naopak.

Například německý systém sociálního zabezpečení se nejenom snaží chránit každého občana od kolébky až ke hrobu; svou ekonomickou racionalitu navíc opírá o tradice a sociální praktiky, které přejí *jedné* pracovní a *jedné* rodinné kariéře v domácnosti, což vzhledem k rozmanitým potřebám členů rodiny šetří veřejné náklady. Odborové svazy podporovaly systém, kdy příjem jedné zaměstnané osoby zajistil fungování rodiny, a stát upevňoval pečovatelskou roli rodiny, kterou ještě zvýrazňovalo fungování německého školního systému (vyučování je pouze dopoledne) a nedostatečná nabídka veřejné péče o děti i péče o handicapované, nemocné a stárnoucí osoby. Genderově strukturované přípravě na povolání a tržnímu systému, ve kterých se rozlišuje mezi dvěma typy povolání – mezi pracovními místy k „zajištění existence“ (tradičně vyhrazenými mužům) a „přirozenými povoláními“ (vyhrazenými ženám) – odpovídá nejenom politika odborových svazů, ale také německý sociální systém. Tento institucionalizovaný systém rozděluje držitele osvědčení na jedné straně do horizontálně a vertikálně diferencovaného trhu práce organizovaného podle povolání, v němž jsou nároky na mzdy a kariérní vzorce založeny na dokladech o přípravě na zaměstnání (Heinz 1999, Krüger 1999), a na druhé straně do poměrně deregulovaného

a feminizovaného zaměstnaneckého sektoru, který obsahuje širokou oblast sociálních služeb, spojených s nestandardní a níže placenou prací (Kleinau a Mayer 1996).

Rodinný model „jeden příjem, jedna kariéra“ německého sociálního státu a vzorce přípravy na povolání a pracovní kariéry způsobují také genderově podmíněné rozdíly v životním běhu. Soubor institucionalizovaných genderových rozdílů doplňují a podporují takové věci jako otevírací doba a zvláštní pravidla pro práci žen na částečný úvazek. V německy mluvícím světě si instituce udržují genderově diferencované vzorce životního běhu a genderové role zase upevňují vzorce institucionální segmentace (Pfau-Effinger 1999b).

Vzhledem k regulativní moci institucí, projevující se jak v šíření norem, tak v prosazování organizačních postupů, tyto principy strukturace označujeme termínem vypůjčeným z lingvistiky (Chomsky 1978) jako „generativní gramatiku“ národních vzorců životního běhu (Krüger 2001). Napomáhají nebo omezují sociální participaci a sebeorientaci v životním běhu. Součástí komparativního přístupu k institucím a vzorcům životního běhu je tedy otázka, do jaké míry jsou biografie utvářeny sociálními mechanismy, veřejnými službami a genderovými segmentacemi vzdělání a trhu práce. Těmto vzájemným vztahům musíme porozumět, abychom nezabředli do krátkozrakých srovnání a interpretací mužských a ženských povinností v rodině a měř jejich zaměstnanosti.

Longitudinální výzkum: Kohorty, životní historie, biografie

Pro pochopení vzájemné souhry institucí a aktérů, strukturujících principů nebo generativní gramatiky postradičních životních běhů je důležité porozumět institucionální dynamice a také osobnímu rozhodování. Sociální aktéři mohou plánovat své životní běhy jen když přijmou kulturní rámce a institucionální pravidla; jejich vlastní interpretace a dlouhodobé investice však na druhé straně ovlivňují míru konzistence generativní gramatiky dané společností. Podle Giddense (1984) je sociální změna závislá na vzájemném působení individuálních aktérů a sociální struktury v čase.

Aby tedy byly údaje pro studie životního běhu adekvátní, musí být longitudinální – musí brát v úvahu strukturální síly a orientaci a chování aktérů v jejich vzájemné interakci v čase, v interakci, která je někdy souhlasná, jindy zcela protikladná. Údaje o individuálním životním běhu lze sbírat retrospektivně buď z vyprávění o osobním významu a načasování životních událostí, nebo z kalendářů životní historie, které zaznamenávají pohyby členů kohorty ve věkové struktuře (viz Giele a Elder 1998). Je možné je sbírat také pomocí prospektivních, tj. panelových studií, které sledují vzorky v řadě průzkumů (v USA je to například Panel sociální a příjmové dynamiky [PSID], v Německu Socioekonomický panel [GSOEP]). Blossfeld a Prein (1998) nedávno navrhli propojit mikro- a makroanalýzu životního běhu využitím longitudinální dat a modelů historických událostí v teoretickém rámci racionální volby. Zdůrazňují časovou dimenzi sociálních procesů – máme-li lépe pochopit vzájemné působení sociálněstrukturních omezení a možností na jedné straně a individuálních rozhodnutí a činů na straně druhé, je třeba brát v úvahu historické posuny v rámci životního běhu.

Tvořivým způsobem je možno makro- a mikroúroveň přemostit tak, že spojíme kvalitativní a kvantitativní výzkumné metody prostřednictvím kombinace souboru standardizovaných dat s cílenými rozhovory a případovými studiemi. Zatímco kvalitativní metody mají

tu přednost, že pronikají blízko k individuálním orientacím a rozhodování, standardizované údaje o životním běhu nám umožňují nahlédnout do vzorců institucionální participace během času a akumulace přechodů na mužské a ženské trajektorie. Kvalitativní metody obvykle slouží jako první nebo přípravný stupeň, například jako předběžné nástroje k přípravě standardizovaného průzkumu. Ve studiích životního běhu je však třeba spojovat kvantitativní a kvalitativní strategie od samého začátku zkoumání (Fielding a Fielding 1986, Erzberger a Prein 1997, Kelle a Erzberger 1999). Toto metodologické pravidlo umožňuje těžit ze silných stránek obou těchto strategií: na jedné straně využít přednosti statistické analýzy sekvencí událostí a trajektorií životního běhu, na druhé straně zjistit a potvrdit osobní významy spojované s přechody a biografiemi.

Témata výzkumů a otevřené otázky

Akcelerace změn v časovém sociálním umístění a sociálním statusu člověka v post-tradiční společnosti vede k různým výkyvům příležitostí a omezení v životním běhu – ve smyslu kumulativních výhod a nevýhod. To je výzvou jak pro teorii běhu života, tak pro jeho výzkum.

Následující tři témata se týkají otázek, které budou podle našeho názoru v příštích letech udávat tón výzkumu životního běhu.

Činnost a instituce

Z hlediska životního běhu se individuální aktéři a instituce navzájem potřebují v adaptaci na restrukturuaci či transformaci společnosti. V předcházející části jsme věnovali velkou pozornost institucím, protože tento koncept není ve výzkumu životního běhu stále dostatečně zastoupen. Koncept činnosti je rozpracován jak v psychologii (Bandura 1997), tak v sociologii (Giddens 1984, 1991). Minulé životní zkušenosti a biografické významy se sbíhají a odrážejí v činnosti člověka a z hlediska této činnosti se interpretují nové události. Biografický základ činnosti se projevuje také v tom, jak se člověk v životě rozhoduje a jak se adaptuje na nové situace. Činnost má zásadní význam pro pochopení vzájemných vztahů mezi sociální změnou a biografií. Elder a O'Rand (1995: 457) uvádějí: „Činnost lidí a jejich životní volby zajišťují navzdory empirickým dokladům souvislosti mezi životními přechody určitou volnou vazbu mezi sociálními přechody a stadii... Volná vazba odráží činnost jednotlivců i v tísnivých situacích, stejně jako to, k jakým přehodnocením svých dřívějších životních cest dospívali v průběhu stárnutí.“

Zavedeme-li do rovnice životního běhu činnost, bereme v úvahu, že utváření životního běhu nedeterminují jen makrostruktury, ale přispívají k němu i jednotlivci tím, že jsou aktivními činiteli svých biografií (viz Elder [1974] – studie rozvoje osobnosti u dvou kohort narozených za Velké krize; Sampson a Laub [1993] – longitudinální studie sledující mladistvé delikventy v době dospělosti; Furstenberg a kol. [1987] – longitudinální studie mladistvých matek; Gerson [2001] – longitudinální studie mládeže z různých typů rodin).

Činnost je také důležitá pro vysvětlení toho, proč se sociální struktura životních běhů nedrží kulturních norem nebo institucionálních regulací – proč není jejich opisem. Životní

běhy jsou „vynořující se struktury“ (Mayer 1990), které se vyvíjejí z interakcí příležitostí, institucionální rámců, propojených životů, osobních rozhodnutí a biografických nahodilostí. Jak bylo uvedeno výše, trend směřující k destandardizaci a větší individualizaci životního běhu vede k individuálnější rozmanitosti v načasování přechodů, trvání institucionální participace a řazení přechodů. Z toho plyne větší důraz na individuální vynalézavost a odpovědnost v utváření vlastní biografie. Má-li výzkum životního běhu prohloubit chápání makrosociální změny a jejího vlivu na institucionální mechanismy a utváření biografii, bude tedy muset zahrnout i mikrosociální pojem činnosti.

Načasování přechodů životního běhu

Mezi kulturními normami a vlastním chováním jsou ve vztahu k věku značné odchylky: stále přibývá nenormativních přechodů – zejména na průsečíku vzdělání a zaměstnání a na průsečíku práce a odchodu do důchodu (Riley a kol. 1994, Fry 1996). Předpověditelný rytmus života se začal narušovat s prodloužením a změnou procesů přechodu mezi životními sférami vzdělání, rodiny, práce a odpočinku. To znamená, že standardní model (mužského) životního běhu ztrácí svou empirickou validitu. Na obou stranách Atlantiku se ujmá méně uspořádaný, flexibilnější životní běh.

Institucionalizované věkové ukazatele uvolňují místo širšímu manévrovacím prostorů v přechodech životního běhu. Například stále více mladých lidí zažívá přechody, při nichž se vyrovnávají s epizodami nestandardního zaměstnání a obdobími nezaměstnanosti a dalšího vzdělávání (Buchmann 1989, Mortimer a kol. 1999); ženy se pohybují mezi nestandardními formami účasti na trhu práce, vzděláváním a rodinným životem (Born a kol. 1996). Sankce v důsledku nesprávného věku už nejsou tak časté – správci vzdělávacích institucí, personální oddělení i agenti zdravotních pojišťoven a penzijních fondů jsou, pokud jde o striktní věkové hranice, daleko vstřícnější. Sociální očekávání v souvislosti s věkem však stále představují měřítko či milníky plánů a aspirací, které lidé chtějí mít v různých momentech svého života.

Jak doložil Settersten (1997), u městské populace v USA byla představa věku nejdůležitější v oblasti rodiny, pak ve vzdělávání a práci a nejméně významnou roli hrála ve sféře zdraví a smrti. Jaký vliv mají v USA představy věku, je zřejmé z toho, že věk je vnímán jako irelevantní, když se děti chtějí přestěhovat zpátky k rodičům nebo, což je pro německy mluvící svět zdaleka nejpřekvapivější, pokud jde o odchod na odpočinek. V USA nelze na rozdíl od Německa věk využívat jako formální nebo neformální kritérium vylučování lidí z participace na trhu práce. O rozmanitých příčinách věkových variací v hlavních bodech obratu v životním běhu toho však stále víme velmi málo. Protože životní běh je závislý na ekonomických poměrech, váže se na institucionalizované sekvence rolových konfigurací a kulturních přesvědčení a je poháněn volbami individuálních a kolektivních aktérů, musíme počítat s tím, že v načasování a trvání přechodů budou v různých společnostech podstatné rozdíly.

Vztahové struktury životního běhu

Na utváření biografie člověka mají vliv nejen společenské normy a kulturní významy, ale také interpersonální závazky (Hagestad a Neugarten 1985, McMullin 1995). Zdá se, že

v posttradičních společnostech se k ženské biografii sice obecně institucionálně váže diskontinuita, ale že univerzální důsledky příslušnosti k mužské nebo ženské části populace mají národní a kulturní kořeny. V Německu si životní běh ženy vynucuje řadu institucionalizovaných racionálních voleb, které vzhledem k ambivalentním nebo navzájem si odporujícím časovým rozvrhům vyžadují individualizovaná řešení. Moen (1995) také tvrdí, že v USA provází život žen více nahodilostí než život mužů. Děti, stárnoucí rodiče, pracovní mobilita partnera – to všechno se proplétá s kariérou žen (nebo to do ní zasahuje). Jak uvádí Krüger (2001), ženy se v organizaci svého životního běhu musí oproti mužům vyrovnávat s větším množstvím často protichůdných institucionálních požadavků a časových rozvrhů. Sociální politika a dynamika trhu práce však mohou vytvářet různé národní způsoby integrace sociálních sfér po celý životní běh (srov. Pfau-Effinger 1999b, Daly 1996).

Paradigma životního běhu předpokládá, že sociální změna a pohyb lidí v čase a prostoru jsou na sobě závislé. Individuální životní běh však silně ovlivňují kulturní standardy týkající se načasování a řazení přechodů, standardy, které jsou aktivovány propojenými životy. Zatímco aktivní utváření vlastní biografie souvisí s konceptem lidské činnosti, s konceptem propojených životů souvisejí vzájemné vztahy životních běhů v rámci generace a mezi generacemi.

Z toho plyne, že chceme-li vysvětlit modernizaci společnosti, je třeba do analýzy životního běhu zahrnout nejenom koncept volby (Elder a O'Rand 1995), ale také genderově dané rozdíly v příležitostech k plánování života (Ott 1993). Ženy zakoušejí kvůli své odpovědnosti za závislé osoby menší kontinuitu v životní doméně zaměstnání. Biografie žen se tak vyznačují sekvencemi dílčí nebo dvojí integrace v rodině a zaměstnání, což omezuje jejich příležitosti plánovat kariéru (Allatt a kol. 1987, Hagestad 1992, Moen 1992). Ke správnému pochopení životních historií potřebujeme nejenom údaje o načasování, řazení a trvání přechodů, ale také o tom, jak jsou lidé navzájem spojeni a do jaké míry berou v úvahu generační a mezigenerační závazky.

Kulturní standardy, instituce, struktury příležitostí, lidské jednání a spojené životy představují základní stavební kameny adekvátního výkladu ženského a mužského životního běhu. Ten vyžaduje víceúrovňovou analýzu zahrnující strukturované dráhy, institucionalizované standardy, závislost na trhu, sociální sítě a vzájemně závislé trajektorie.

Cílem následujících otázek je podnítit výzkum, který by obsáhl všechna tři témata. Jak se regulované přechody ze školy do práce srovnávají s pružnými úpravami, pokud jde o načasování, trvání a řazení prvních přechodů do zaměstnání a rodinného života? Jaké účinky mají různá uspořádání přechodů na snižování rizika sociálního vyloučení v různých bodech obratu životního běhu? Jaká je míra interakce propojených životů a sociálních sítí s institucionálními podmínkami v rozhodnutích o předčasném odchodu na odpočinek? Jak se složité životní okolnosti, například nezaměstnanost, neúplná rodina nebo chudoba transformují v krátkodobou nebo dlouhodobou závislost na sociální podpoře? Do jaké míry se různé systémy sociální politiky odrážejí v různém trvání závislosti na sociální podpoře?

Na pořadu dne: Mezikulturní variace v životním běhu

Základním kamenem rozvíjející se teorie životního běhu je vztah mezi strukturou a činností (Elder a O'Rand 1995, Giddens 1991). Hlavní otázkou analýzy životního běhu pak je,

do jaké míry se přechody od dětství ke stáří destandardizují a do jaké míry dělají z lidské činnosti ve smyslu sebereferečního rozhodování důležitou dovednost, která se uplatňuje v „nahodilém životním běhu“ (Heinz 2001), k němuž vede restrukturalizace práce a destandardizace kariér ve věku „pružného kapitalismu“ (Sennett 1998).

Komparativní mezikulturní výzkum vzorců životního běhu ukazuje, že na kontinuitu a změnu mají stále silný vliv národně specifické generativní gramatiky. Přechody z mládí do dospělosti, do zaměstnání a k rodinnému životu a přechody na odpočinek začínají být flexibilnější, vytvářejí se nové rozvrhy životního času a časové vazby mezi zaměstnáním a rodinou jsou stále těsnější. Ale způsob interakce věku, genderové a etnické příslušnosti, sociálního postavení a organizační participace se životními doménami vzdělání, práce, rodiny, sociálního zabezpečení a odpočinku se uvnitř moderních společností i napříč jimi mění.

Životní běhy jsou navíc utvářeny nejen institucemi, trhy a individuálními volbami, ale také propojenými životy, které jsou samy zasazeny v národních strukturách příležitostí a v kulturních představách. V případě komparativního výzkumného přístupu je třeba přihlížet k příčinám variací v přechodech či bodech obratu v trajektoriích, jakými jsou mužská a ženská zaměstnanecká a rodinná dráha. Individuální biografie je nutno analyzovat jako vícečetné a navzájem se proplétající dráhy, skládající se ze sledů participací v různých životních doménách. Slibnou strategií k pochopení účinků sociálních a ekonomických změn na variace mezi individuálními životními běhy v různých kohortách je mapování příslušné kombinace dynamiky pracovního trhu, výrobních vztahů, institucí sociálního státu a sociálních sítí v různých společnostech. I postindustriální společnosti mají různé mechanismy přechodů a sféru legitimních osobních voleb, pokud jde o časové a prostorové zasazení biografických rozhodnutí.

Rostoucí nahodilost životního běhu je dána snižující se předpověditelností načasování a uspořádání přechodů mezi vzděláváním, zaměstnáním, nezaměstnaností a odpočinkem, které se mění podle konkrétních společností v závislosti na restructuračních opatřeních podniků a firem, na institucionálních krocích a na sociální politice státu. Jedním z klíčových témat komparativního zkoumání životního běhu je to, do jaké míry transformaci zaměstnaneckých standardů v pluralizované a decentralizované prostředí pružného zaměstnání a nejistých pracovních přechodů vyvažují nebo změkčují formální a neformální systémy podpory nebo opravy životního běhu, například další vzdělávání a výcvik, sociální pomoc a příbuzenské nebo sociální sítě.

Pro pochopení životního běhu je velmi výhodný mezikulturní úhel pohledu. Klasické indikátory sociální nerovnosti, jako je věk, gender, společenské postavení a etnická příslušnost, by se měly kombinovat za prvé s analýzou míry propojenosti životů jak uvnitř generací, tak mezi nimi, za druhé s mapováním škály institucionalizovaných a neformálních biografických možností a za třetí s individuálními strategiemi ve využívání příležitostí a v překonávání omezení v životních cestách. Jak ukázal náš výklad, v konceptualizaci životního běhu a v metodologii jeho výzkumu dochází k slibnému vývoji, takže můžeme očekávat lepší porozumění národním charakteristikám způsobů, kterými se lidé vypořádávají se stále větší proměnlivostí životního běhu, i trendům, které jsou různým zemím společné.

Přeložila Jana Ogrocká

Literatura

- Allatt, P.; Yeandaley, S. 1992. *Youth Unemployment and the Family – Voices of Disordered Times*. London and New York: Routledge.
- Allatt, P.; Keil, T.; Bryman, A.; Bytheway, B. (eds) 1987. *Women and the Life Cycle: Transitions and Turning-Points*. London: Macmillan Press.
- Allmendinger, J.; Hinz, T. 1998. „Occupational Careers Under Different Welfare Regimes: West Germany, Great Britain and Sweden.“ In L. Leisering, R. Walker (eds). *The Dynamics of Modern Society*. Bristol: Policy Press, s. 63–84.
- Armstrong, P.; Armstrong, H. 1994. *The Double Ghetto. Canadian Women and Their Segregated Work*. Toronto: The Canadian Publishers.
- Baltes, P. 1987. „Theoretical Positions of Life-Span Developmental Psychology: On the Dynamics Between Growth and Decline.“ *Developmental Psychology*, 23: 611–26.
- Bandura, A. 1997. *Self-Efficacy. The Exercise of Control*. New York: Freeman.
- Beck, U. 1992. *Risk Society*. CA: Sage.
- Berger, P. A.; Sopp, P. (eds) 1995. *Sozialstruktur und Lebenslauf*. Opladen: Leske und Budrich.
- Bertaux, D.; Kohli, M. 1984. „The Life-Story Approach: A Continental View.“ *Annual Review of Sociology*, 10: 215–37.
- Blossfeld, H. P. 1987. „Entry into the Labour Market and Occupational Careers in the Federal Republic – A Comparison with American Studies.“ *International Journal of Sociology*, 17: 86–115.
- Blossfeld, H. P.; Drobnič, S. (eds) 2001. *Careers of Couples in Contemporary Societies. A Cross-National Comparison of the Transition from Male Breadwinner to Dual-Earner Families*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, H. P.; Hakim, C. (eds) 1997. *Between Equalization and Marginalization. Women Working Part-Time in Europe and the United States of America*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, H. P.; Prein, G. (eds) 1998. *Rational Choice. Theory and Large-Scale Data Analysis*. Boulder, CO: Westview Press.
- Blossfeld, H. P.; Rohwer, G. 1995. *Techniques of Event History Modeling: New Approaches to Causal Analysis*. NJ: Lawrence Erlbaum.
- Booth, A.; Crouter, A. C.; Shanahan, M. J. (eds) 1999. *Transitions to Adulthood in a Changing Economy: No Work, No Family, No Future?* CT: Praeger.
- Born, C.; Krüger, H.; Lorenz-Meyer, D. 1996. *Der unentdeckte Wandel. Annäherung an das Verhältnis von Struktur und Norm im weiblichen Lebenslauf*. Berlin: Sigma.
- Bourdieu, P. 1987. The Biographical Illusion. *Working Papers and Proceedings, No. 14*. IL: Center for Psychosocial Studies.
- Buchmann, M. 1989. *The Script of Life in Modern Society: Entry into Adulthood in a Changing World*. IL: University of Chicago Press.
- Chamberlyne, P., Bornat, J.; Wengraf, T. (eds) 2000. *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. Andover: Routledge.
- Chisholm, L.; Bergeret, J. M. 1991. *Young People in the European Community: Towards an Agenda for Research and Policy, Youth Task Force Report*. Brussels: Commission of the European Community.

- Chomsky, N. 1978. *Topics in the Theory of Generative Grammar*. The Hague: Mouton.
- Clausen, J. A. 1993. *American Lives: Looking Back at Children of the Great Depression*. New York: Free Press.
- Connidis, I. A. 1989. *Family Ties and Aging*. Toronto and Vancouver: Butterworths.
- Daly, M. 1996. *Social Security, Gender and Equality in the European Union*. Brussels: Commission of the European Community.
- Daly, M. 2000. *The Gender Division of Welfare*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denzin, N. K.; Lincoln, Y. S. (eds) 1998. *Handbook of Qualitative Research*. CA: Sage.
- de Tocqueville, A. 1835 [1840]. *De la démocratie en Amérique, 2 vols*. Paris: Gallimard.
- Douglas, M. 1987. *How Institutions Think*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Duncan, S. S.; Pfau-Effinger, B. (eds) 2000. *Gender, Work and Culture in the European Union*. London and New York: Routledge.
- Elder, G. H., Jr 1974. *Children of the Great Depression. Social Change in Life Experience*. IL: University of Chicago Press.
- Elder, G. H., Jr 1997. „Lives and Social Change.“ In W. R. Heinz (eds). *Theoretical Advances in Life-Course Research*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s. 49–73.
- Elder, G. H., Jr; O’Rand, A. 1995. „Adult Lives in a Changing Society.“ In K. S. Cook, G. A. Fine, J. S. House (eds). *Sociological Perspectives on Social Psychology*. MA: Allyn and Bacon. Heinz and Krüger: Bibliography 49, s. 452–75.
- Erikson, R. C.; Goldthorpe, J. H. 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Erzberger, Ch.; Prein, G. 1997. „Triangulation: Validity and Empirically-Based Hypotheses Construction.“ In *Quality and Quantity*, 31: 141–54.
- Erzberger, Ch.; Kluge, S. 2000. „Repräsentativität qualitativer Untersuchungen: Lebensverlaufsmuster als Basis für Auswahlentscheidungen.“ In W. R. Heinz (ed.) *Übergänge. Individualisierung, Flexibilisierung und Institutionalisierung des Lebensverlaufs. 3. Beiheft – der Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation*. Weinheim: Juventa Verlag, s. 283–313.
- Evans, K.; Heinz, W. R. (eds) 1994. *Becoming Adults in England and Germany*. London: Anglo-German Foundation.
- Featherman, D. L. 1986. „Biography, Society and History: Individual Development as a Population Process.“ In A. G. Sorensen, F. Weinert, L. R. Sherrod (eds) *Human Development and the Life Course*. NJ: Lawrence Erlbaum, s. 99–149.
- Fielding, N. G.; Fielding, J. L. 1986. *Linking Data. Qualitative Research Methods, Vol. 4*. CA: Sage.
- Flick, U.; von Kardoff, E.; Keupp, H.; von Rosenstiel, L.; Wolff, S. (eds) 1991. *Handbuch qualitative Sozialforschung*. Munich: Psychologie Verlags Union.
- Foner, A.; Kertzer, D. 1978. „Transitions Over the Life Course: Lessons from Age-Set Societies.“ *American Journal of Sociology*, 83: 1081–104.
- Forest, K. B.; Moen, P.; Dempster-McClain, D. 1995. „Cohort Differences in the Transition to Motherhood: The Variable Effects of Education and Employment Before Marriage.“ *The Sociological Quarterly*, 36(2): 315–36.
- Fry, Ch. L. 1996. „Age, Aging and Culture.“ In R. Binstock, L. George (eds) *Handbook of Aging and the Social Sciences*. CA: Academic Press, s. 117–36.

- Furstenberg, F. F.; Brooks-Gunn, J. L.; Morgan, S. P. 1987. *Adolescent Mothers in Later Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerson, K. 1993. *No Man's Land. Men's Changing Commitments to Family and Work*. Basic Books: New York.
- Gerson, K. 2001. „Children of the Gender Revolution: Some Theoretical Questions and Preliminary Notes from the Field.“ In V. W. Marshall, W. R. Heinz, H. Krüger, A. Verma (eds). *Restructuring Work and the Life Course*. Toronto: University of Toronto Press, s. 446–61.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity*. CA: Stanford University Press.
- Giele, J. Z.; Elder, G. H., Jr (eds). 1998. *Methods of Life-Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. CA: Sage.
- Gilbert, L. A. 1993. *Two Careers/One Family. The Promise of Gender Equality*. CA: Sage.
- Guillemard, A. M.; Rein, M. 1993. „Comparative Patterns of Retirement: Recent Trends in Developed Societies.“ *Annual Review of Sociology*, 19: 469–503. *Current Sociology*, Vol. 49 No. 2, s. 50.
- Hagestad, G. O. 1992. „Assigning Rights and Duties: Age, Duration, and Gender in Social Institutions.“ In W. R. Heinz (ed.) *Institutions and Gatekeeping in the Life Course. Status Passages and the Life Course Vol. III*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s. 261–79
- Hagestad, G. O.; Neugarten, B. 1985. „Age and the Life Course.“ In E. Ananas, R. Binstock (eds) *Handbook of Aging and the Social Science*. New York: Van Nostrand, s. 36–61.
- Hakim, C. 1998. „Developing a Sociology for the Twenty First Century: Preference Theory.“ *British Journal of Sociology*, 49(1): 137–43.
- Harré, R. 1993. *Social Being*. Oxford: Blackwell.
- Heinz, W. R. (ed.) 1992. *Institutions and Gatekeeping in the Life Course*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Heinz, W. R. 1996. „Status Passages as Micro-Macro Linkages in Life-Course Research.“ In A. Weymann, W. R. Heinz (eds) *Society and Biography*, Weinheim: Deutscher Studien Verlag. s. 51–66
- Heinz, W. R. (ed.) 1997. *Theoretical Advances in Life-Course Research. Status Passages and the Life Course*. Vol. I., Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Heinz, W. R. (ed.) 1999. *From Education to Work: Cross-National Perspectives*. New York: Cambridge University Press.
- Heinz, W. R. 2001. „Work and the Life Course: A Cosmopolitan-Local Perspective.“ In V. W. Marshall, W. R. Heinz, H. Krüger, A. Verma (eds). *Restructuring Work and the Life Course*. Toronto: University of Toronto Press, s. 3–22.
- Hochschild, A. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- Hochschild, A.; Machung, A. 1989. *The Second Shift*. New York: Avon Books.
- Hoerder, D. 1999. *Creating Societies. Immigrant Lives in Canada*. Montreal: McGill University Press.

- Hogan, D. P. 1985. „The Demography of Life-Span Transitions: Temporal and Gender Comparisons.“ In A. Rossi (ed.) *Gender and the Life Course*. New York: Aldine, s. 65–78
- Jones, Ch.; Marsden, L.; Tepperman, L. 1990. *Lives of their Own. The Individualization of Women's Lives*. Toronto: Oxford University Press.
- Kelle, U.; Erzberger, Ch. 1999. „Integration Qualitativer und Quantitativer Methoden. Methodologische Modelle und ihre Bedeutung für die Forschungspraxis.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, (51)3: 509–31.
- Kerckhoff, A. C. 1995. „Institutional Arrangements and Stratification Processes in Industrial Societies.“ *Annual Review of Sociology*, 15: 323–47.
- Kleinau, E.; Mayer, Ch. (eds) 1996. *Erziehung und Bildung des weiblichen Geschlechts. Eine kommentierte Quellensammlung zur Bildungs- und Berufsbildungsgeschichte von Mädchen und Frauen*. W. R. Heinz, H. Krüger, Bibliography 51 Weinheim, Deutscher Studien: Verlag.
- Kohli, M. 1986a. „The World We Forgot: A Historical Review of the Life Course.“ In V. W. Marshall (ed.) *Later Life: The Social Psychology of Aging*. CA: Sage, s. 271–303.
- Kohli, M. 1986b. „Social Organization and Subjective Construction of the Life Course.“ In A. B. Sorensen, F. E. Weiner, L. R. Sherrod (eds) *Human Development and the Life Course: Multidisciplinary Perspectives*. NJ: Lawrence Erlbaum, s. 271–92.
- Krüger, H. 1999. „Gender and Skills: Distributive Ramifications of the German Skill System.“ In P. D. Culpepper, D. Finegold (eds) *The German Skills Machine. Sustaining Comparative Advantage in a Global Economy*. New York and Oxford: Berghahn Books, s. 189–228.
- Krüger, H. 2001. „Social Change in Two Generations. Employment Patterns and Their Costs for Family Life.“ In V. W. Marshall, W. R. Heinz, H. Krüger, A. Verma (eds) *Restructuring Work and the Life Course*. Toronto: University of Toronto Press, s. 401–23.
- Krüger, H.; Baldus, B. 1999. „Work, Gender and the Life Course: Social Construction and Individual Experience.“ *The Canadian Journal of Sociology*, 24(3): 27–56.
- Leisering, L.; Leibfried, S. 1999. *Times of Poverty in Western Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levy, R. 1977. *Der Lebenslauf als Statusbiographie*. Stuttgart: Enke.
- Levy, R. 1996. „Toward a Theory of Life-Course Institutionalization.“ In A. Weymann and W. R. Heinz (eds) *Society and Biography*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s. 83–108.
- Luckmann, T.; Berger, P. 1964. „Social Mobility and Personal Identity.“ *Archives Européennes de Sociologie* (European Archives of Sociology), 5: 331–44.
- McMullin, J. A. 1995. „Theorizing Age and Gender Relations.“ In S. Arber, J. Ginn (eds) *Connecting Gender and Aging: A Sociological Approach*. Milton Keynes: Open University Press, s. 30–41
- McMullin, J. A.; Le Blanc, L. S. 1997. „Falling Through the Cracks: Addressing the Needs of Individuals between Employment and Retirement.“ *Canadian Public Policy XXIII*, (3): 289–304.
- Marshall, V. W. (ed.) 1987. *Aging in Canada*. Toronto: Fitzhenry and Whiteside.
- Marshall, V. W.; Heinz, W. R.; Krüger, H.; Verma, A. (eds) 2001. *Restructuring Work and the Life Course*. Toronto: University of Toronto Press.

- Marx-Ferree, M. 1997. „Gender, Conflict and Change: Family Roles in Biographical Perspectives.“ In W. R. Heinz (ed.) *Theoretical Advances in Life-Course Research*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s. 123–37.
- Mayer, K. U. 1986. „Structural Constraints on the Life Course.“ *Human Development*, 29(3): 163–70.
- Mayer, K. U. (ed.) 1990. „Lebensverläufe und sozialer Wandel.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 31*.
- Mayer, K. U. 1997. „Life Courses in the Welfare State.“ In W. R. Heinz 52 *Current Sociology* Vol. 49 No. 2 (ed.) *Theoretical Advances in Life-Course Research. Status Passages and the Life Course*, Vol. I. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s.146–58
- Mayer, K. U.; Schöpflin, U. 1989. „The State and the Life Course.“ *Annual Review of Sociology* 15: 187–209.
- Meyer, J. W. 1988. „Levels of Analysis: The Life Course as Cultural Construction.“ In M. White Riley (ed.) *Social Structure and Human Lives*. Newbury Park, CA: Sage, s. 49–62.
- Moen, P. 1992. *Women's Two Roles: A Contemporary Dilemma*. Westport, CT: Greenwood.
- Moen, P. 1995. „Gender, Age and the Life Course.“ In R. H. Binstock, L. George (eds) *Handbook of Aging and the Social Science*. San Diego, CA: Academic Press, s. 171–87
- Moen, P.; Dempster-McClain, D. 1987. „Employed Parents: Role Strain, Work Time and Preferences for Working Less.“ *Journal of Marriage and the Family*, 49: 579–90.
- Moen, P.; Erickson, M. A. 1995. „Linked Lives: A Trans-Generational Approach to Resiliency.“ In P. Moen, G. H. Elder Jr, K. Lüscher (eds) *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development*. Washington, DC: American Psychological Association, s. 169–207.
- Moen, P.; Forest, K. B. 1999. „Strengthening Families. Policy Issues for the Twenty-First Century.“ In M. Sussman, S. K. Steinmetz, G. W. Peterson (eds) *Handbook of Marriage and the Family*. New York: Plenum Press, s. 633–63
- Moen, P.; Elder, G. H., Jr; Lüscher, K. (eds) 1995. *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Mortimer, J. T.; Finch, M. D. (eds) 1996. *Adolescents, Work, and Family. An Intergenerational Developmental Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mortimer, J. T.; Harlec, C; Aronson, P. 1999. „How Do Prior Experiences in the Workplace Set the Stage for Transitions to Adulthood?.“ In A. Booth, A. C. Crouter, M. J. Shanahan (eds) *Transitions to Adulthood in a Changing Economy: No Work, No Family, No Future?*. Westport, CT: Praeger, s. 131–59.
- O’rand, A.; M. Krecker, M. L. 1990. „Concepts of the Life Cycle: Their History, Meanings and Uses in the Social Science.“ *Annual Review of Sociology*, 16: 241– 62.
- Ott, N. 1993. „Zur Rationalität innerfamiliärer Entscheidungen.“ In C. Born, H. Krüger (eds) *Erwerbsverläufe von Ehepartnern und die Modernisierung weiblicher Lebensführung*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, s. 25–51.
- Pfau-Effinger, B. 1999a. „Change of Family Policies in the Socio-Cultural Context of European Societies.“ In Arnlug L. (ed.) *Family Policies. Yearbook Comparative Social Research*. Stanford, CA: JAI Press, s. 135–59.

- Pfau-Effinger, B. 1999b. „Welfare Regimes and the Gendered Division of Labour in Cross-National Perspective – Theoretical Framework and Empirical Results.“ In J. Christiansen, A. Kovalainen, P. Koistinen (eds) *Heinz and Krüger: Bibliography 53 Working Europe – Reshaping European Employment System*. Aldershot: Ashgate. s. 69–96.
- Riley, M. W. (ed.) 1988. *Social Structure and Human Lives*. Newbury Park, CA: Sage.
- Riley, M. W.; Kahn, R. L.; Forner, A. (eds) 1994. *Age and Structural Lag: Society's Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family and Leisure*. New York: John Wiley.
- Ryder, N. B. 1965. „The Cohort as a Concept in the Study of Social Change.“ *American Sociological Review*, 30: 843–61.
- Sampson, R. J.; Laub, J. H. 1993. *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character*. New York: W.W. Norton.
- Settersten, R. A., Jr 1997. „The Salience of Age in the Life Course.“ *Human Development*, 40: 257–81.
- Shavit, Y.; Müller, W. (eds) 1998. *From School to Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Sorensen, A. G.; Weinert, F.; Sherrod, L. R. (eds) 1986. *Human Development and the Life Course*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Thomas, W. I.; Znaniecki, F. 1920. „The Polish Pasant.“ In *Europe and America, 2 vols. Urbana*. IL: University of Illinois Press.
- Tölke, A. 1989. *Lebensverläufe von Frauen. Familiäre Ereignisse, Ausbildungs- und Erwerbsverhalten*. Weinheim and Munich: DJI (Deutsches Jugendinstitut e.V.).
- Weymann, A.; Heinz, W. R. (eds) 1996. *Society and Biography – Interrelationships Between Social Structure, Institutions and the Life Course. Status Passages and the Life Course, Vol. IX*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

Autoři

Helga Krüger je od roku 1974 profesorkou sociologie, působí na Univerzitě Bremen v Německu. Věnuje se sociologii zdraví a sociologii člověka.

Je autorkou mnoha publikací a odborných statí zaměřené na svou specializaci, například:

Individualisierung und Verflechtung. Geschlecht und Generation im Lebenslaufregime
Restructuring Work and the Life Course
Pflege lehren- Pflege managen. Eine Bilanzierung innovativer Ansätze

Kontakt: hkruege@empas.uni-bremen.de

Walter R. Heinz studoval obory sociologie a psychologie na Univerzitě v Mnichově a Řezně, dále na Kalifornské univerzitě, Univerzitě v Berkeley a na Harvardské univerzitě. Od roku 1972 působí jako profesor sociologie a psychologie na Univerzitě Bremen v Německu. Specializace sociální psychologie, sociální výzkum biografie a identity, práce a rodina, vzdělání a povolání, mezníky (přechody) v životě.

Transition discontinuities and the biographical shaping of early work careers; Journal of Vocational Behavior

Self-socialization and post-traditional society. In: Settersten, R.A. jr.

Life Course and Social Change: Comparative Perspectives; Vol. II of „Status Passages and the Life Course“

Kontakt: wheinz@empas.uni-bremen.de